

Új dialógusok a filozófiai antropológia korai éveiből

Bevezető

Az ún. *Kölni Kör* tagjaként – Max Scheler és Helmuth Plessner mellett – Nicolai Hartmann fontos szerepet játszott a filozófiai antropológia mint paradigma megszületésében, amelyet – Joachim Fischert követve – megkülönböztetek a filozófiai antropológiától mint diszciplínától.¹ Az ún. *Kölni Konstelláció* tagjai (Max Scheler, Helmuth Plessner és Nicolai Hartmann) a szellemtudományok és természettudományok metodológiai szembeállításának meghaladására törekedve az embert a réteg- és fokozati ontológiák kiindulópontjából szemlélik. Programjuk (melyet Fischer egyenesen „mentőprojektnek” nevez) a kanti és fichtei idealizmus központi motívumainak a naturalista fordulat utáni átmentésére irányul – az ellen a felfogás ellen, amely az ember megkülönböztető jegyeit (mint pl. a nyelv vagy a vallás) a természetes alkalmazkodás pusztá termékeivé redukálná.

DOI: 10.61901/Kellek.2023.70.12

A szerző az MTA ösztöndíjasa.
Email: frauboros@gmail.com.

A tanulmány az MTA KGYNK ösztöndíj keretében készült.

- 1 Vö. Joachim Fischer: Neue Ontologie und Philosophische Anthropologie. Die Kölner Konstellation zwischen Scheler, Hartmann und Plessner. In Gerald Hartung – Matthias Wunsch – Claudius Strube (szerk.): *Von der Systemphilosophie zur Systematischen Philosophie – Nicolai Hartmann*. Walter de Gruyter. Berlin, 2012, 131–151. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110269901.131>

A közelmúltban hozzáférhetővé vált² egy filozófiatörténeti kurió-zumnak számító, „új” primer szöveg, amely további adalékot szolgáltat a *Kölni Konstelláció* projektjéhez. Az *Über geistiges und seelisches Sein* című protokollokról van szó, amelyek Hartmann vitakörének 1942-es nyári szemeszteréből származnak.³

A Hartmann által évtizedeken át működtetett vitakör jellemzően 5-6 szereplős volt, szemeszterenként Hartmann válogatott tanítványait gyűjtötte össze, csak meghívásos alapon lehetett bekerülni. Néhány szemeszteren át Plessner és Gadamer is résztvevője volt.⁴ Az elhangzott dialógusokról minden alkalommal részletes protokoll készült (*Cirkelprotokolle*). A különböző megközelítésmódok kibontása, az érzéketes példák használata révén tartalmilag, gondolatilag rendkívül gazdag szövegek jöttek létre. A filozófia szinte minden területéről kerülnek elő témák, az elméleti filozófiától a gyakorlatiig, a természetfilozófiától, filozófiai antropológiától a kultúrfilozófiáig és esztétikáig. A vitakörnek és a protokolloknak kordokumentumként is nagy jelentőségük van – eddig nem találtak hasonlót, amely egészen 1950-ig működött volna. A korabeli filozófiai folyóiratok 1933 (*Kant-Studien*) vagy 1945 után (*Blätter für Deutsche Philosophie*) mind leálltak. A filozófiai diskusszió megszakadt, ezek a dialógusok viszont folyamatosak, a húszas évektől egészen Hartmann 1950-ben bekövetkezett haláláig folytak.

A filozófiai antropológia érdeklődése szempontjából kulcsfontosságúak a 1942-es nyári szemeszter disputái, amelyek tétje a szellemi és a lelki közötti határvonal tisztázása volt, különös tekintettel az állat–ember, a szellem nélküli és a szellemmel rendelkező tudat viszonyára, érintve a személyes és az objektív (valamint objektívált) szellem viszonyát is. Az utóbbi témakörben olyan, a társadalomelmélet szempontjából releváns példákkal is dolgoznak, mint a tömegpszichózis, a csordaszellem vagy maga a konkrét esztétikai tapasztalat.

A dolgozat első fejezete Hartmann szerepét tárgyalja a filozófiai antropológiai paradigma megszületésében és fennmaradásában. Ezután röviden bemutatom Hartmann rétegotológiáját és Scheler fokozati modelljét, láthatóvá téve azok párhuzamait, és ezt követően térek át a

2 A protokollok transzkribálása egy DFG-Projekt keretében kezdődött meg. Korábban csupán a hagyatékban, a marbach-i Deutsches Literaturarchivban voltak kutathatók.

3 Nicolai Hartmann: *Über geistiges und seelisches Sein*. In Joachim Fischer – Gerald Hartung (szerk.): *Nicolai Hartmanns Dialoge 1920–1950. Die »Cirkelprotokolle«*. Walter de Gruyter, Berlin/Boston, 2020, 261–302. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110421040-006>

4 Bővebben lásd: Hartmann: i. m., 440, 426.

filozófiai antropológiát érintő kritikákra, amelyek cáfolatában – mint azt majd látni fogjuk – a hartmanni rétegontológiának és az említett *Cirkelprotokoll*-szövegnek kulcsszerepe van.

1. A filozófiai antropológiai paradigma és diszciplína

A filozófiai antropológiai diszciplína megszületése annak eredménye, hogy a különböző tudományterületeken felmerülő antropológiai kérdések, témák ekkorra átkerültek a filozófiai gondolkodás körébe. Elsőként a Dilthey-tanítvány, Bernhard Groethuysen *Philosophische Anthropologie* című művében (1928/31) bukkan fel ilyen egységes formában.⁵

Joachim Fischer rámutat, hogy Scheler, Plessner és Gehlen bizonyos szövegeiből kiolvasható egy elmélet, ami a filozófiai antropológia mint paradigma (szemben a diszciplínával) alapját képezi, valamint kimutatja azt is, hogy Nicolai Hartmann-nak e paradigma megjelenésében és fennmaradásában is jelentős szerepe volt. Scheler és Plessner a biológia–szociológia–filozófia háromszögében kutattak egy olyan emberfogalom után, amely az embert a természetben helyezi el, anélkül, hogy annak idealisztikus kvalitásait redukcionista módon közelítené meg és különleges helyzetéről (Sonderstellung) megfeledkezne,⁶ s ebben nagy segítségükre van Nicolai Hartmann ún. „új ontológiája”. A három szerző egymásra hatását nevezi Fischer *Kölni konstellációnak* (1919–1931).⁷

1924-ben már Scheler és Plessner is publikál a filozófiai antropológiával kapcsolatban (*Versuche zu einer Soziologie des Wissens; Grenzen der Gemeinschaft*).⁸ Egy szaktudósokból álló hálózatot szerveznek maguk köré, a tagok között van például a fiziológus és pszichológus Buytendijk és az orvos von Weizsäcker. A hálózathoz tartozik Erich Rothacker, valamint Heidegger és Hartmann is, akiket Plessner meghív új filozófiai folyóiratra, a *Philosophischer Anzeiger. Zeitschrift für die Zusammenarbeit von*

5 Bernhard Groethuysen: *Philosophische Anthropologie 1–3*. Oldenbourg, München/Berlin, 1928/31. Vö. Fischer: i. m., 132f.

6 Vö. Fischer: i. m., 135f.

7 A konstelláció fogalmát Dieter Henrich német idealizmusra vonatkozó konstelláció-kutatásának értelmében használja. Vö. Martin Muslow – Marcelo Stamm (szerk.): *Konstellationsforschung*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2005.

8 Max Scheler – Justus Hashagen: *Versuche zu einer Soziologie des Wissens*. Duncker & Humblot, München/Leipzig, 1924; Helmuth Plessner: *Grenzen der Gemeinschaft*. F. Cohen, Bonn, 1924.

Philosophie und Einzelwissenschaft tudományos bizottságába.⁹ Hartmann, miután Kölnbe megy, a Scheler–Plessner hálózat kulcsfigurájává válik, és 1926-ban ebben a folyóiratban jelenik meg *Kategoriale Gesetze* című tanulmánya. Ekkoriban írja az első összefüggő vázlatokat ontológiájához, a *Das Problem des geistigen Seins*-hez, és a *Philosophie der Natur*hoz is.¹⁰

Hartmann 1921-ben megjelent *Metaphysik der Erkenntnis* című műve, az új ontológia programja, a szubjektum–objektum-reláció létviszonyként való értelmezése, a létezők rétegződése és a kategóriarétegek (anorganikus, organikus, lelki, szellemi) elmélete együttesen az ember fogalmának kidolgozásához egy olyan elméleti alapot szolgáltatnak, amely a naturalista redukcionizmustól és a klasszikus idealizmus túlzó követelményeitől is kellő távolságot tud tartani. Fischer kutatásaiban felfejti, hogy Hartmann közvetítő, sőt katalizátor szerepet töltött be a filozófiai antropológia projektjében, és bár ő maga nem ezt az utat követte, kíváncsian figyelte, milyen elméletet dolgoz ki Scheler és Plessner az ő gondolatainak hatására.¹¹ A hartmanni gondolati bázis járhatóvá teszi számukra a naturalizmus és az idealizmus szélsősége közötti ösvényt. A rétegonológia alapjain állva az ember különleges helyzetét, s egyúttal az embert mint természeti lényt tudják vizsgálni, a naturalizmus redukcionista túlkapásai nélkül. Az idealizmus túlkapásait pedig a realista ontológia talaján állva tudják kivédeni, amely a szubjektum–objektum viszony létviszonyként való értelmezése révén lehetővé teszi, hogy a tudati immanencia, a gondolkodó én, a szubjektumpólus helyett az objektumpólusból, az élő dologból induljanak ki.¹²

1927/28-ban jelennek meg párhuzamosan a filozófiai antropológia mint új paradigma számára áttörést jelentő szövegek, a *Die Sonderstellung des Menschen / Die Stellung des Menschen im Kosmos* és a *Die Stufen des Organischen und der Mensch*.¹³ Ezek után a két szerző viszonya elmergesedik,

9 Vö. Fischer: i. m., 136.

10 Nicolai Hartmann: *Das Problem des geistigen Seins*. Walter de Gruyter, Berlin, 1933/1962, 69f. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110833508>; Uő: *Philosophie der Natur. Abriss der speziellen Kategorienlehre*. Walter de Gruyter, Berlin, 1950.

11 Vö. Fischer: i. m., 138.

12 Vö. Fischer: i. m., 145–149.

13 Max Scheler: *Die Sonderstellung des Menschen*. In Graf Hermann (szerk.): *Der Leuchter. Weltanschauung und Lebensgestaltung. 8. Buch: Mensch und Erde*. Keyserling, Darmstadt, 1927, 161–254; Uő: *Die Stellung des Menschen im Kosmos*. Otto Reichl Verlag, Darmstadt, 1928; Helmuth Plessner: *Die Stufen des Organischen und der Mensch: Einleitung in die philosophische Anthropologie*. Walter de Gruyter, Berlin, Boston, 1928. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783111537429>. A továbbiakban a 1975-ös újrakiadott változatot használjuk: Helmuth Plessner: *Die Stufen des Organischen und der Mensch: Einleitung in die philosophische Anthropologie*. Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1975. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110845341>

már nem képesek együtt dolgozni.¹⁴ Scheler plágiummal vádolja Plessnert, valamint beharangozza nagy filozófiai antropológiai műve érkezését. Azonban, miután áttelepül Frankfurtba, váratlanul meghal. A paradigma sorsa válságba jut, Plessnert mellőzik, Scheler nagy művének megjelenése elmarad.¹⁵ A paradigma tovább élése ezek után – Fischer kutatásai szerint – Hartmann-nak köszönhető. 1940-ben megjelenik Arnold Gehlen *Der Mensch. Seine Natur und seine Stellung in der Welt* című műve.¹⁶ Bár filozófiai antropológiát ír, Schelert csak röviden említi, Plessnert kihagyja, ehelyett Herderre támaszkodik. Hartmann nagy hatású recenziót ír a könyvről, s egyúttal védelmébe veszi a kritikákkal szemben. 1945 után pedig lépéseket tesz, hogy Plessnert visszahozza a német filozófiai életbe; meggyőzi Gehlent, hogy műve későbbi, 1950-es kiadásában Plessnerre is hivatkozzon.

A Hartmann-tanítvány, Wein egy, a *Merkur* folyóiratban megjelent tanulmányában elsőként beszél úgy a „német filozófiai antropológiáról”, mint ami Kölnben kezdődött az 1920-as években, és Scheler, Plessner, Gehlen és Rothacker voltak az úttörői. Modern paradigmaként először Erich Rothacker mutatja be egy bonni előadásában,¹⁷ Habermas 1958-as Lexikon-cikke¹⁸ révén pedig a vonatkozó szerzőkkel együtt a filozófiai antropológiai paradigmáról is elmondható, hogy lényegében kanonizálva lesz, a hatvanas évektől a hetvenes évek közepéig jelentős hatást gyakorolva a német filozófiára és kortárs szociológiára is.¹⁹

2. Hartmann rétegotológiája és rétegtörvényei

Az antropomorfizmus, az idealista szellem-metafizika és a naturalista pszichológia egyoldalúsága után Hartmann az antropológia számára

- 14 Kettőjük rokonszenv és versengés jellemezte kapcsolatáról bővebben lásd például Joachim Fischer: *Philosophische Anthropologie. Eine Denkrichtung des 20. Jahrhunderts*. Alber, Freiburg – München, 2008.
- 15 A beígért nagy mű helyett csak rendezetlen jegyzetek és töredékek kerültek elő a hagyatékából, amelyek kiadására végül 1987-ben kerül sor. Lásd Max Scheler: *Schriften aus dem Nachlass, Bd III. Philosophische Anthropologie*. Szerk. Manfred Frings. Bouvier, Bonn, 1987.
- 16 Arnold Gehlen: *Der Mensch. Seine Natur und seine Stellung in der Welt*. Junker und Dünnhaupt, Berlin, 1940.
- 17 Erich Rothacker: *Philosophische Anthropologie*. Bouvier, Bonn, 1953/1964.
- 18 Jürgen Habermas: *Philosophische Anthropologie*. (Ein Lexikonartikel). In *Uö: Kultur und Kritik. Verstreute Aufsätze*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1958/1973, 89–111.
- 19 Vö. Fischer: *Neue Ontologie und Philosophische Anthropologie...* Id. kiad. 143.

kettős kiindulást javasol (az ember mint természeti, illetve mint szellemi lény). Egy olyan megközelítést, amely amellett, hogy szem előtt tartja annak „többrétegű lény” voltát, képes az ember egységes képét megőrizni.²⁰ Hartmann rétegelméletének kulcsfontosságú szerepét ismeretelméleti belátásai alapozzák meg. A *Metaphysik der Erkenntnis* (Hartmann 1921) a szubjektum–objektum viszonyt mint létezők közti relációt értelmezi, kilépve így a tudati immanencia köréből, s teret adva az objektum felőli megközelítésnek.²¹

Hartmann különbséget tesz fokozati és rétegotológia között, ahol az előbbi a képződmények egy rangsorát, az utóbbi pedig különböző, egy rétegzett képződményen belül egymáson nyugvó rétegeket vázol fel. A rétegotológia azért rétegviszonyokból indul ki, mert maguk a világban előforduló képződmények (mint például dolog, élőlény, ember vagy társadalom) túlon túl összetettek.

Mivel ezek a képződmények rétegzett jellegűek és ennyiben a reális világ egészéhez hasonlóak, az ontológiai elemzés nem teheti meg, hogy belőlük indul ki. Fokozati rendjük a világ rétegzettségét – mint bennük visszatérőt és azt mintegy mikrokozmoszik szinten lemásolva – sokkal inkább már eleve feltételezi. Épp a világ eme rétegzettségének törvényszerűségei azok, melyekről a kategoriális rétegtörvények szólnak.²²

A reális világ rétegepítménye négy kategóriarétegből áll: anorganikus, organikus, lelki és szellemi rétegből – maga a rétegotológia ebben az értelemben tehát kategóriatan. A szokásos fokozati rendből (dolog, növény, állat, ember) kiindulva Hartmann megalkot egy *homogén* fokozati rendet, melyen belül a rétegek bennfoglalási viszonyai is láthatóvá válnak, mivel egy-egy (magasabb) fokozat több réteget is átfog. Ezek a fokozatok: materiális dolog, organizmus, állat, ember. Ezeknek a fokozatoknak aztán

20 Vö. Nicolai Hartmann: Természetfilozófia és antropológia. In Uő: *Lételeméleti vizsgálódások*. Ford. Redl Károly. Gondolat Kiadó, Budapest, 1972, 399–450.

21 Ehhez bővebben lásd a Hartmann realizmusához írt tanulmányaimat, például: Boros Bianka: Tetten ért realitás. Kopernikuszi fordulatok egykor és ma. *ExSymposion: Irodalom, Művészet, Filozófia, Reflexió*, 2018:99. 20–26; Boros Bianka: Realitát: Vorgabe oder Aufgabe? Nicolai Hartmann über transzendente Akte. In Guillermo Ferrer – Sylvaine, Gourdain – Nicolás Garrera-Tolbert – Alexander Schnell (szerk.): *Phänomenologie und spekulativer Realismus. Phenomenology and Speculative Realism. Phénoménologie et réalisme spéculatif*. Königshausen & Neumann, Würzburg, 2022, 160–173.

22 Nicolai Hartmann: *Der Aufbau der realen Welt. Grundriß der allgemeinen Kategorienlehre*. Walter de Gruyter. Berlin, 1940/1964, 452. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110823844>.

a tudományterületek következő rendje feleltethető meg: az anorganikus természet tudománya (fizika/kémia), biológia, pszichológia, szellemtudományok.

A kategoriális rétegződés törvényei egy tudományosan orientált, nem-reduktív ontológia alapelveit nyújtják; részletes kidolgozásukat Hartmann *Der Aufbau der realen Welt* című művében találjuk meg.²³ A rétegek alapvető viszonya az *önállóság a függőségben* formulával írható le.²⁴ Az alacsonyabb réteg alapként szolgál a magasabb számára, és mint ilyen, indifferens a magasabbal szemben. A magasabb réteg viszont függ az alacsonyabtból, *kategoriális nóvumának* köszönhetően ugyanakkor tartalmi-strukturális önállósággal is rendelkezik az alacsonyabbal szemben. Az első két törvénycsoport (*érvényességi törvények, koherenciatörvények*) a rétegződés horizontális, a másik kettő (*rétegződési törvények, függőségi törvények*) pedig a vertikális dimenzióját írja le.

A *kategoriális érvényesség* törvényei azt az alapelvet fejtik ki, miszerint a kategóriák csak konkrétumuk princípiumaiként értendők. A kategóriák mint princípiumok szigorúan érvényesek a rétegen belül, melyhez tartoznak, s azt teljes mértékben meghatározzák. Ezen a rétegen kívül csupán korlátozott vagy modifikált érvényességük lehet. A *koherenciatörvények* a kategóriarétegeket determinációs egységként írják le, melyben a kategóriák egymással tartalmilag összefonódnak. A tagok itt egymást kölcsönösen meghatározzák, oszthatatlan egységet képeznek. Ez a totalitásjelleg azt is jelenti, hogy minden egyes kategória implikálja a többit, illetve hogy a kategóriák egymást tartalmilag meghatározzák.

A kategoriális ráépülési viszonyok tekintetében a rétegződési és a függőségi törvények alapvető jelentőségűek. A rétegszerkezet egységének alapjául az szolgál, hogy néhány az alsóbb rétegek kategóriái közül visszatér a felsőbb rétegekben (lásd a *visszatérés törvényét*). Ez a visszatérés irreverzibilis és egyben megváltozott visszatérést jelent (*az eltérés törvénye*). Ez a változás vagy eltérés a kategoriális koherencia értelmében

- 23 Ennek előzménye a Helmuth Plessner által szerkesztett *Philosophischer Anzeigen*ben megjelent *Kategoriale Gesetze* c. tanulmány (Nicolai Hartmann: *Kategoriale Gesetze. Philosophischer Anzeiger. Zeitschrift für die Zusammenarbeit von Philosophie und Einzelwissenschaften. 1/2. 1926, 201–266. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110269901.153>). Fontos megjegyeznünk, hogy egy lényeges pontban eltér a két mű. A *Kategoriale Gesetze* még nem tartalmazza a ráépülés két formájának, az átformálásnak és a ráépülésnek (*Überformung* és *Überbauung*) a megkülönböztetését. Lelki és szellemi határvonalánál ez lényeges, ezért a továbbiakban a *Der Aufbau der realen Weltre* fogok támaszkodni.*
- 24 A témához lásd Boros Bianka: *Selbstständigkeit in der Abhängigkeit. Nicolai Hartmanns Freiheitslehre*. Ergon, Würzburg, 2015.

történik, tehát a visszatérő kategória a magasabb rétegben már teljesen más (új) kategoriális elemekkel képez egységet és ennek megfelelően modifikálódik. Az új kategoriális elemek és az új struktúra, amely minden magasabb rétegben fellép, együtt alkotják az ún. *kategoriális nóvumot*. A nóvum törvényének hartmanni megfogalmazása a következőképpen hangzik:

A visszatérés miatt minden magasabb kategória alacsonyabb fokú elemek sokaságából áll össze, de sohasem merül ki azok összegében. Mindig is több annál: egy speciális nóvumot tartalmaz, azaz egy olyan kategoriális momentumot, ami vele együtt újonnan lép fel, ami tehát sem az alacsonyabb szintű alkotórészekben, sem azok szintézisében nincs meg és nem redukálható azokra. Már az elemi részek összeköttetésének sajátos struktúrája is egy nóvum. A magasabb szintű kategóriák nóvuma az, ami az alkotóelemek visszatérésében azok előtérbe vagy háttérbe kerülését, valamint azok megváltozását meghatározza.²⁵

A *rétegdistanca törvénye* a rétegek vertikális tagoltságát hangsúlyozza, kimondja, hogy a kategóriák visszatérése és eltérése nem folyamatosan, hanem ugrásszerűen történik.

A rétegotológia további fontos alaptételei a dependenciatörvényekben fogalmazódnak meg. Az ún. „kategoriális alaptörvény” (az *erő törvénye*) egy újabb irreverzibilis viszonyt ír le. Míg a magasabb kategóriák mindig alacsonyabbak egész sorát feltételezik, fordítva ez nincs így.²⁶ Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy az alacsonyabb kategóriák determinatív erősebbek. Emellett az alacsonyabb kategóriák közömbösek a magasabbak létevel szemben, és fennállásuk a magasabbak létezésétől teljesen független (lásd az *indifferencia törvénye*). Az alacsonyabb kategóriák a magasabbak matériájaként vagy hordozójaként szolgálnak, és ezzel korlátozzák a magasabb szintű átformálás játékerét (lásd a *matéria törvénye*). A rétegződés két fajtája az átformálás (Überformung) – ez anorganikus és organikus között áll fenn – és a ráépülés (Überbauung), mely a két felsőbb réteghatáron. Az alacsonyabb kategoriális elemek *átformálásával* szemben az *ráépülés* esetében az alacsonyabb kategóriák a magasabbak pusztá létfundamentumaként szolgálnak.²⁷ A nóvumnak köszönhetően a magasabb réteg önállósággal bír, ebben áll kategoriális szabadsága (a *szabadság törvénye*).

25 Hartmann: *Der Aufbau der realen Welt...* Id. kiad. 432.

26 Vö. Hartmann: *Der Aufbau der realen Welt...* Id. kiad. 471.

27 Vö. Hartmann: *Der Aufbau der realen Welt...* Id. kiad. 472.

A nóvum egy újfajta, tartalmilag magasabb szintű megformáltság. Az ebből eredő fölény teszi magasabb szintűvé, mindegy, hogy benne az alacsonyabb elemek átformálva vagy ráépülve vannak. Mindig csak a gyengébb rendelkezik szabadsággal az erősebbel szemben, mivel a gyengébb a magasabb szintű. Tehát nem az alacsonyabban „belül” rendelkezik játéktérrel, hanem „fölette”.²⁸

3. Scheler fokozati modellje

Hartmann *Die Anfänge des Schichtungsgedankens in der alten Philosophie*²⁹ című írásában egyértelmű kijelentést tesz az antropológiai kérdésfeltevéssel kapcsolatban, miszerint az kizárólag a rétegonológia talaján válaszolható meg, s egyúttal egy antropológiai fordulatot regisztrál a filozófiában.

Mindez megfelel a filozófia egyik legaktuálisabb szükségletének, amely az emberi lét sajátosságát a maga egészében kívánja megérteni, anélkül, hogy a hangsúlyt egyoldalúan a szellemre vagy a benne rejlő élőlényre helyezné. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha rétegeket különböztetünk meg, amelyek bizonyos fokú önállósággal bírnak egymással szemben, ugyanakkor bizonyos fajta függőségi viszonyban is állnak egymással. [...] Mindez függőség és önállóság különleges viszonyától, egybefonódásuktól, egymást kölcsönösen átható viszonyuktól függ.³⁰

A modern filozófiai antropológia ontológiai megalapozásként hasznosítja Hartmann kategóriatanát.³¹ Scheler *Die Sonderstellung des Menschen* című művében a következő, Hartmann antropológiai alap gondolatával egybecsengő tézist találjuk:

- 28 Uo.
- 29 Nicolai Hartmann: *Die Anfänge des Schichtungsgedankens in der alten Philosophie*. In Uő: *Kleinere Schriften. Bd. II. Abhandlungen zur Philosophiegeschichte*. Walter de Gruyter, Berlin, 1957, 164–191.
- 30 Uo. 165.
- 31 Vö. Fischer: *Philosophische Anthropologie...* Id. kiad. 54; Matthias Wunsch: *Zur Standardkritik an Max Schelers Anthropologie und ihren Grenzen. Ein Plädoyer für Nicolai Hartmanns Kategorienlehre*. In Juilan Nida-Rümelin – Elif Özmen (szerk.): *Welt der Gründe: XXII. Deutscher Kongress für Philosophie. 11.-15. September 2011 an der Ludwig-Maximilians-Universität München*. Kolloquienbeiträge (Deutsches Jahrbuch Philosophie). Meiner, F. München, 2013. DOI: 10.5282/ubm/epub.12502 (Utolsó letöltés: 2023. július 11.)

Az ember – ahogy látni fogjuk – a lét *minden* lényegi fokozatát egyesíti magában, különös tekintettel az *élet* fokozataira, és, legalábbis lényegi régiói szerint, az *egész* természet benne éri el létének legkoncentráltabb *egységét*.³²

A rétegek közötti viszonyokat Scheler – bár nem dolgozza ki annyira részletesen – Hartmannhoz hasonlóan képzelel el. A létezők klasszikus fokozati rendjéből indul ki (dolog, növény, állat, ember). A fizikai erőket és képességeket a következőképpen rendezi sorba: érzőerő, ösztön, asszociatív emlékezet, praktikus intelligencia. Ezt a sort (mint az élőlények fokozatainak sorát) megelőzi az élettelen fokozata, a teljes sort pedig a szellem (világra nyitottság, öntudat) zárja. Az élő és élettelen közti határvonal ott húzódik, ahol a dolgok már nem pusztán tárgyak a megfigyelő számára, hanem egyúttal magánvaló léttel bírnak, amely önszlelésben, önállóságban és önmozgásban fejeződik ki. A pszichikai határai Schelernél az élő határaival esnek egybe.

Az „érezőerő” (Gefühlsdrang) kifejezés egy tudattalan, bármiféle érzet vagy képzet nélküli pszichikai képességet jelent.³³ Érzés és ösztön ezen a szinten még nem válnak el egymástól. A törekvés (Drang) a növekedésre és a szaporodásra való törekvést jelenti. Egy növény rendelkezik egy önmagára vonatkoztatott bensővel; mivel azonban belső centruma még nincs, a rajta alapuló reflexióval, tudattal, érzetekkel,³⁴ emlékező- és tanulási képességgel sem rendelkezik. Speciális érzetek, ösztönök, asszociáció, feltételes reflex, idegrendszer és spontán helyváltoztatási képesség között Scheler kölcsönös feltételezettségi viszonyt állapít meg. A kifejezés mögött, miszerint ezek a hiány egyfajta *totalitását*³⁵ képezik, ugyanaz a

- 32 Scheler: *Die Sonderstellung des Menschen*. Id. kiad. 170; illetve Max Scheler: *Az ember helye a kozmoszban*. Ford. Csátár Péter. Osiris Kiadó, Budapest, 1995, 18. Idézi: Hartmann: *Természetfilozófia és antropológia*. Id. kiad. 404. Bár Scheler művének létezik magyar fordítása, az a Redl Károly által bevezetett hartmanni terminológia figyelembevételével készült, ezért jobbnak láttam, ha a Scheler-idézeteket saját fordításomban közlöm. Megadom azonban a magyar kiadás oldalszámait is. (Fordításom az eredeti, 1927-es Scheler-szövegre támaszkodik. Csátár Péter fordítása az egy évvel későbbi, *Die Stellung des Menschen im Kosmos* című szövegből készült, de lényeges különbség nincs a két mű között.)
- 33 Vö. Scheler: *Die Sonderstellung des Menschen...* Id. kiad. 167; illetve Uő: *Az ember helye a kozmoszban...* Id. kiad. 16.
- 34 Scheler egy általános érzékelés-fogalmat dolgoz ki, amely az élőlény belső centrumának meglétén és működésén alapul.
- 35 Csátár Péter kifejezése lásd Scheler: *Az ember helye a kozmoszban...* Id. kiad. 15. Eredeti megfogalmazásban: „ein Ganzes von Mängeln”. Scheler: *Die Sonderstellung des Menschen...* Id. kiad. 164–165.

gondolat rejlik, ami Hartmann egyik koherenciatörvényének, az *implikációs törvénynek* is alapjául szolgált.

Az ösztön – mint magasabb fokozatú pszichikai erő – már egy bizonyos célra irányul, ugyanakkor annyiban rögzített is, hogy egy meghatározott (megváltoztathatatlan) ritmusban játszódik le. Az ösztönök mindig a faj szolgálatában állnak, sohasem az individuuméban. A következő szintű, *asszociatív emlékezetnek* nevezett pszichikai képesség asszociáció, reprodukció és feltétlen reflex egységét jelenti.³⁶ A praktikus intelligencia fokán pedig már megjelenik az intelligens viselkedés. Ez annyit jelent, hogy az élőlény – mind a faj, mind az individuum számára – új, atipikus szituációkban (próbálkozások nélkül) értelmesen jár el egy feladat megoldásánál. A praktikus intelligencia tehát egyúttal produktív gondolkodás is, anticipáció, az adott tényállás viszonyainak átlátása. Praktikusnak azért nevezi Scheler, mert végcélja mindig a cselekvés. A praktikus intelligencia organikusan kötött formában még az ösztönöket szolgálja, de az embernél már speciális szellemi célok szolgálatában áll.³⁷

Scheler felosztása szerint az intelligencia egy bizonyos formájával (képesség az eszközök felismerésére, használatára, döntéshozatalra) tehát a magasabb szintű állatok is rendelkeznek. Mivel az intelligens viselkedés megjelenése nem tekinthető választóvonalnak, felvetődik a kérdés, pusztán fokozati különbséget feltételezünk-e állat és ember között.³⁸ Scheler álláspontja szerint a különbség *lényegi*; az értékek megkülönböztetésének képessége és az értékérzet az, ami az embert az állattal szemben kitünteti. Ezenkívül az ember rendelkezik valamivel, ami már több mint pszichikai képesség, valamivel, ami már messze több mint az élet. Egy új lényeggel: a szellemmel.³⁹

A szellem Scheler értelmezésében egy új lényegi tény, amely már nem visszavezethető az élet természetes evolúciójára. Egy szellemi lény környezetével szemben szabad, van öntudata, világra nyitott, világgal rendelkező lény, a környezetében lévő „ellenálláscentrumokat” (*Widerstandszentren*) tárgyakként képes felismerni, képes környezetét elválasztani a világtól és akár saját élményeinek vagy vitális funkcióinak tárgyiasítására is.⁴⁰

36 *mneme* – vö. Scheler: *Die Sonderstellung des Menschen...* Id. kiad. 178; illetve Uő: *Az ember helye a kozmoszban...* Id. kiad. 28.

37 Vö. Scheler: *Die Sonderstellung des Menschen...* Id. kiad. 185–186; Uő: *Az ember helye a kozmoszban...* Id. kiad. 38.

38 Vö. Scheler: *Die Sonderstellung des Menschen...* Id. kiad. 190; Uő: *Az ember helye a kozmoszban...* Id. kiad. 43.

39 Vö. Scheler: *Die Sonderstellung des Menschen...* Id. kiad. 195; Uő: *Az ember helye a kozmoszban...* Id. kiad. 45.

40 Vö. Scheler: *Die Sonderstellung des Menschen...* Id. kiad. 195; Uő: *Az ember helye a kozmoszban...* Id. kiad. 46.

4. A filozófiai antropológiát érintő kritikák

A filozófiai antropológia mint paradigma kialakulásában Nicolai Hartmann új ontológiája jelentős szerepet játszott egyrészt annak realizmusa, másrészt a rétegvizonyok aprólékos kidolgozása miatt, mely fontos előrelépést jelentett a pusztán fokozati ontológiák elnagyolt koncepciójához képest – ezáltal a paradigma kritikáknak való ellenállását is megsokszorozta. Dolgozatomban a Cassirer és Heidegger által képviselt főbb kritikai pontok tárgyalása mellett azt is megvizsgálom, hogy az 1942-es nyári szemeszter disputái hogyan erősítik tovább ezt az ellenállóképességet.

A filozófiai antropológiát érintő főbb ellenvetéseket Cassirer és Heidegger fogalmazza meg, Schelernek címezve, de azok lényegében minden réteg- és fokozati elméletre vonatkoznak. Hogy érdemes ezek közül a legkidolgozottabbra támaszkodnunk, Matthias Wunsch 2011-ben bemutatott tanulmánya is igazolja, amelyben Hartmann kategóriatanának alapjaira építkezve mutatja ki a scheleri elmélet ellen felhozott érvek irrelevanciáját.⁴¹ Először ezekről lesz szó. Ezután Gehlen Hartmann ellen megfogalmazott főbb kritikai pontjait tárgyalom, végül pedig egy másik, a filozófiai antropológia számára fontos, a rétegelméletet érintő problémát vizsgálok meg az 1942-es nyári szemeszter *Cirkelprotokolljainak* segítségével.

4.1. A Scheler elleni kritika

Cassirer úgy látja, Scheler fokozati koncepciója pusztán a karteziánus dualizmus megújítása.⁴² Hasonló megfontolásokon alapul Morgenstern Hartmann ellen irányuló kritikája, aki Hartmann rétegelméletében a hiposztázálás tendenciáját véli felismerni.⁴³ Wunsch amellett érvel, hogy Scheler (élet-szellem) dualizmusa tartható, amennyiben azt a hartmanni rétegotológia alapjaira támaszkodva konkretizáljuk és pontosítjuk.⁴⁴ Nem különálló szubsztanciákról van ugyanis szó, hanem princípiumokról, amelyek rétegződései speciális autonómia–dependencia viszonyokat mutatnak.

41 Wunsch: i. m.

42 Vö. Ernst Cassirer: 1930/2004. 'Geist' und 'Leben' in der Philosophie der Gegenwart. In Uő: *Gesammelte Werke. Hamburger Ausgabe, Bd. 17: Aufsätze und kleine Schriften. 1927–1931.* Szerk. Birgit Recki. Meiner, Hamburg, 185–205; 187.

43 Martin Morgenstern: *Nicolai Hartmann Grundlinien einer wissenschaftlich orientierten Philosophie.* Francke, Tübingen, 1992, 99f. A témához bővebben lásd Boros: *Selbstständigkeit in der Abhängigkeit...* Id. kiad. 37–39.

44 Vö. Wunsch: i. m.

Scheler Descartes legfőbb vívmányaként a következő meglátást emeli ki: „[...] a szellem új autonómiája és szuverenitása [bár nála ez a rációra redukált és az intelligenciával kevert – (a szöveg 1928-as változatából vett kiegészítés – megj. tőlem, B. B.)] továbbá minden organikussal és pusztán élővel szemben fennálló fölényének ismerete [...]”⁴⁵. Ez a megkülönböztetés Hartmann-nál is fontos szerepet kap, de ő egyúttal az összekötöttséget is hangsúlyozza. „A lelki élet a maga aktusaival és tartalmaival nem pusztán mint tudatos (és tudat alatti) belső világ értendő, hanem a testi étellel és annak fizikai létfeltételeivel együtt, már-már egységben szemlélve.”⁴⁶ Hartmann következő passzusa, mintha épp a fenti ellenvetésre válaszolna: „A tudat, legfontosabb funkcióit tekintve, olyannyira rá van utalva a testre, hogy nélküle egyáltalán el sem gondolható.”⁴⁷

Cassirer egy másik kritikai megjegyzése, mely Scheler „a szellem tehetetlenségéről” (*Ohnmacht des Geistes*) szóló kijelentése ellen irányul⁴⁸ – ahogy azt a rétegelmélet fogalmi bázisán Wunsch is levezeti⁴⁹ – félreértésen alapul. A szellem ugyanis csak egy bizonyos szempontból *tehetetlen* – csak amennyiben magasabb, az alacsonyabbon nyugvó. „*Alapvetően az alacsonyabb az erős, a magasabb pedig tehetetlen.*” Minden magasabb létforma az alacsonyabbhoz képest relatíve erőtlén és nem saját ereje révén valósítja meg magát, hanem az alacsonyabb révén.”⁵⁰ Ez az egyoldalú függőségi viszony azonban csak a kettős viszony egyik aspektusa. Egyúttal a szellem megelevenedésével is számolnunk kell.⁵¹ A szellem egyúttal önálló és szabad is.

[...] egy „szellemi” létező alpmeghatározásai, egzisztenciális függetlensége, szabadsága, eloldozhatósága (vagy létközpontjának eloldozhatósága) a tiltásoktól, az elnyomástól, az organikustól való függéstől, az „élettől” és mindenekelőtt attól, ami az „élethez” tartozik [...]. Egy ilyen szellemi létező már nem függ ösztöneitől és környezetétől, hanem környezetétől szabad és [...] világra nyitott.⁵²

- 45 Vö. Scheler: *Die Sonderstellung des Menschen...* Id. kiad. 227; Uő: *Az ember helye a kozmoszban...* Id. kiad. 88.
- 46 Hartmann: *Der Aufbau der realen Welt...* Id. kiad. 451.
- 47 Nicolai Hartmann: *Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis*. Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, Berlin, 1921, 159.
- 48 Vö. Cassirer: i. m., 195.
- 49 Lásd Wunsch: i. m.
- 50 Scheler: *Die Sonderstellung des Menschen...* Id. kiad. 220; Uő: *Az ember helye a kozmoszban...* Id. kiad. 80.
- 51 Scheler: *Die Sonderstellung des Menschen...* Id. kiad. 226; Uő: *Az ember helye a kozmoszban...* Id. kiad. 86.
- 52 Scheler: *Die Sonderstellung des Menschen...* Id. kiad. 193; Uő: *Az ember helye a kozmoszban...* Id. kiad. 45–46.

A szellem kötöttsége tehát abban áll, hogy kizárólag az alacsonyabb rétegekre ráépülve fordul elő, illetve a fizikai világban csak az adott alsóbb szintű törvényekkel összhangban tud hatni és cselekedni; ugyanakkor strukturális sajátosságainak és kategoriális nóvumának köszönhetően egyúttal bizonyos fokú önállósággal bír. Űn. *determinációs plusz*sal rendelkezik és magasabb szintű (finális) determinációra képes.

Heidegger szembefordul azzal a nézettel, miszerint az ember egy olyan lény, amely minden létfokozatot egyesít magában.⁵³ A réteg- és fokozati elméletek alap gondolata az ő szavaival a következőképpen hangzik:

Legutóbb Max Scheler kísérte meg egy antropológia összefüggésében, hogy egységesen tárgyalja a materiális létező, az élet és a szellem egymásra épülő fokozatait [Stufenfolge – megj. tőlem, B. B.], azon meggyőződés alapján, hogy az ember az a lény, amely önmagában a létező minden fokozatát, a fizikai létet, a növény és állat létét és a sajátos szellemi létet önmagában [sic!] egyesíti. Ezt a tézist a scheleri álláspont alaptévedésének tartom, amely szükségképpen elzárja őt a metafizikától.⁵⁴

Mindebben Heidegger az *animal rationale* tradíció megújítását látja, amely az embert élet és ész (Leben *plus* Vernunft) pusztá összegeként érti.⁵⁵ Ahogy azonban a korábbiakból is kitűnik, a rétegonológiai koncepció messze áll attól, hogy az embert egy pusztá addíció – Heideggert pontosítva: materiális természet *plusz* élet *plusz* szellem – termékeként írja le. A rétegek egymásra épülési viszonyban állnak (*Überlagerungsverhältnis*), amelyet meghatározott relációk és törvények jellemeznek.

4.2. Gehlen Hartmann-kritikája

Míg Hartmann az embert a természeti összefüggésekbe beágyazott lényként igyekszik felmutatni, Arnold Gehlen épp az ember különleges helyzetét (*Sonderposition*) emeli ki mint annak fő jellegzetességét. Gehlen ebből adódóan visszautasítja a rétegzett felépítés gondolatát. Hozzá kell azonban

53 Ehhez lásd még: Thomas Kessel: *Phänomenologie des Lebendigen. Heideggers Kritik an den Leitbegriffen der neuzeitlichen Biologie*. Karl Alber Verlag, Freiburg/München, 2011, 141–142.

54 Martin Heidegger: *A metafizika alapfogalmai. Világ – végesség – magány*. Ford. Aradi László és Olay Csaba. Osiris Kiadó, Budapest, 2004, 247–248.

55 Vö. Martin Heidegger: *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 63–69. § 10. A jelenvaló lét analitikájának elhatárolása az antropológiától, a pszichológiától és a biológiától; Wunsch: i. m.

tennünk, hogy Hartmann megközelítése ennél árnyaltabb. Amennyiben az embert mint megismerő szubjektumot tekintjük, az pusztán egy létező a többi között – hiszen a megismerési viszony is létviszony –, nincs szó *Sonderstellung*ról. Az ember *Sonderstellung*ját annak köszönheti, hogy az értékekkel kapcsolatban álló lény.⁵⁶ Lorenz nagy valószínűséggel Gehlen kritikájára utal, mikor így ír:

Hartmann elméletét „pseudometafizikus konstrukciónak” bélyegezték, teljesen jogtalanul, hiszen semmiképpen sem az. Nem deduktív spekulációra, hanem empirikus tapasztalatra épül, és anélkül adja vissza világunk jelenségeit és sokrétűségét, hogy heterogén alkotórészeire aprózná.⁵⁷

Hartmann Gehlen *Az ember természete és helye a világban* című művéről írt recenziójában arról ír, hogy úgy látja, a réteggondolat elutasítása ellenére Gehlen elmélete „mégiscsak megfelel egy ésszerűen felfogott rétegépitménynek”,⁵⁸ mivel a réteggondolat két legfontosabb alapmomentumát – „a magasabb függése az alacsonyabtból [...] anélkül, hogy az kárt tenne kategoriális önállóságában”⁵⁹ – az ő emberfogalma is tartalmazza.

Gehlen egy másik megjegyzését egy, a rétegentológiában rejlő látzólagos ellentmondás váltja ki, melyet később Konrad Lorenz is tárgyalt.⁶⁰ „A lelki létező” nem tartalmazza az organikus folyamatokat, ’az ember’ viszont igen. Ez egy olyan mondat, amelyet – be kell ismernem – soha nem értettem.”⁶¹ Itt valójában arról van szó, hogy a ráépülési reláció

56 Vö. Gerhard Ehrl: Nicolai Hartmanns Philosophische Anthropologie in systematischer Perspektive. In Sabine S. Gehlhaar (szerk.) *Zur Präsenz der Philosophie. Kleine Studien zu N. Hartmann, E. Husserl und R. Hönlwald*. Traude Junghans Verlag Cuxhaven, Dartford, 2004, 7–77; 55f.

57 Konrad Lorenz: *A tükör hátoldala*. Ford. ifj. Kőrös László. Cartafile Kiadó, Budapest, 2000, 88.

58 Nicolai Hartmann: Buchbesprechungen. Arnold Gehlen: Der Mensch, seine Natur und seine Stellung in der Welt. (Berlin, Junker und Dünhaupt, 1940). In Uő: *Kleinere Schriften. Bd. III*. Walter de Gruyter, Berlin, 1958, 378–393; 392. Lásd még: Nicolai Hartmann: Neue Anthropologie in Deutschland. In Uő: *Studien zur neuen Ontologie und Anthropologie*. Szerkesztette: Gerald Hartung és Matthias Wunsch. Walter de Gruyter, Berlin, 2014, 311–332. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110291209.311>

59 Uo.

60 Vö. Lorenz: i. m., 94–97.

61 Arnold Gehlen: Über den Cartesianismus Nicolai Hartmanns. In Bruno Accario – Matthias Schloßberger (szerk.) *Expressivität und Stil. Helmuth Plessners Sinnes- und Ausdrucksphilosophie*. Akademie, Berlin, 2008, 277–284; 281. DOI: <https://doi.org/10.1515/jbpa-2008-0122>

a képződmények tekintetében két alapvetően különböző (de egyaránt megalapozott) beszédmódot enged meg. Egyrészt a szellemi folyamatok egyúttal lelki, organikus, kémiai és fizikai folyamatok is. Másrészt ezek *tulajdonképpen* egészen speciálisan szellemi folyamatok, amelyek az egyes alsóbb rétegek sajátos folyamataitól alapvetően különböznek, épp azért, mert bennük a saját jellegzetes (azaz szellemi) törvényeik érvényesülnek, amelyek az alsóbb rétegekben nem találhatók meg. Lorenz szavaival: „A rétegek vagy integrációs szintek egyoldalú áttörése azzal a következménnyel jár, *hogy nem alkalmazható rájuk a kontradiktórikus ellentét logikai formulája*. B sohasem nem A, hanem mindig A+B, C pedig A+B+C, és így tovább.”⁶² Hangsúlyozva, hogy a rétegelméletben nem kontradiktórikus ellentétpárokról van szó (természet vs. szellem, test vs. lélek, állat vs. ember), az ellentmondás látszólagosnak bizonyul.

4.3. A Cirkelprotokolle szerepe

Egy másik nagyon fontos, Hartmann rétegontológiájával kapcsolatos kritikai pont, amely közvetlen relevanciával bír a filozófiai antropológiára nézve is, a lelki és a szellemi létréteg elkülönítésének problematikussága.⁶³

Ennek a határvonalnak a tisztázását, azon belül is egy, a lelkitől elhatárolt szellemfogalom kidolgozását tűzte ki feladatául az 1942-es év nyári szemeszterének vitaköre. Az 1933-ban megjelent *Das Problem des geistigen Seins* után Hartmann még úgy gondolta, van mit megvitatni a kérdés kapcsán.

A két mű eltérő megközelítést alkalmaz. A *Das Problem des geistigen Seins*-ban a szellemi elhatárolását Hartmann a szellemi felől kísérli meg.⁶⁴ Megismerő és cselekvő lényként vizsgálva a személyes szellemet, a személy négy alpmomentumáig jut, amelyek valójában Isten tradicionális

62 Lorenz: i. m., 95.

63 Vö. többek között: Karl Groos: Nicolai Hartmanns Lehre vom objektivierten und objektiven Geist. *Zeitschrift für Deutsche Kulturphilosophie*, 1937: 3, 266–285; 268; Hariolf Oberer: *Vom Problem des objektivierten Geist. Ein Beitrag zur Theorie der konkreten Subjektivität im Ausgang von Nicolai Hartmann*. Kölner Universitäts-Verlag, Köln 1965, 57ff; Morgenstern: i. m., 169f; Walter Jaeschke: Über Personalität. *Das Problem des Geistigen Seins*. In Gerald Hartung – Matthias Wunsch – Claudius Strube (szerk.): *Von der Systemphilosophie zur Systematischen Philosophie – Nicolai Hartmann*. Walter de Gruyter, Berlin, 2012, 241–258. Morgenstern egészen addig mérészkedik, hogy a negyedik létréteget feloldja, a szubjektív szellemet a lelki részeként, az objektív és objektivált szellemet pedig ideális létezőként, a pragmatikus jelelmélet (pragmatische Zeichentheorie) nyomán értelmezi. (Morgenstern: i. m., 184.)

64 Nicolai Hartmann: *Das Problem des geistigen Seins*. Id. kiad. 69f.

predikátumának véges formái (előrelátás, céltevékenység, értékérzet, szabadság).⁶⁵ Morgenstern a *Das Problem des geistigen Seins*-ban leírtakat úgy értékeli, hogy Hartmann a lelki létező és a személyes szellem elhatárolásának problémájára a tradicionális felfogással válaszol, miszerint a gondolkodás képessége különbözteti meg az embert az állattól. A szellemi létező gondolkodásával emelkedik a pusztán lelki fölé, azáltal, hogy része van az objektív szellemben, hogy olyan gondolatokat fog fel, amiket mások is fel tudnak fogni.⁶⁶

Hartmann-nak és tanítványainak megközelítése, elemzése a beszélgetések során – Hartmann módszertanának megfelelően⁶⁷ – fenomen-centrikus. A 10 Sitzung alatt a résztvevők rengeteg példával és ellenpéldával, dialógus formában dolgoznak a téma kifejtésén. A szellemi elhatárolása szempontjából fontos momentumokat keresik, ezek részletes tárgyalása, kigöngyölítése történik a szemeszter folyamán. A protokollokat olvasva a lelkítől elindulva, apró lépésekben haladva jutunk egyre közelebb a speciálisan szellemi meghatározásához.

Mivel alapvetően a szellemi és lelki aktusok felépítését, szerkezetét vizsgálják, a határvonal kérdése elsősorban a személyes szellemre vonatkozik, mert az áll aktusokban, az objektív és objektívált szellem nem. A szellem három formájának, hármas szerkezetének tulajdonságai a következőképpen foglalhatóak össze egy áttekintő táblázatban:

	személyes szellem	objektív szellem	objektívált szellem
elevenység	élő	élő	nem élő
realitás	reális	reális	irreális
individualitás	individuális	individuumfölötti	individuumfölötti

A diskurzus legelején tisztázni kell a vizsgálandó aktusok alapvető szerkezetét és ehhez kapcsolódóan a tudat elhelyezkedését is. Lelki és szellemi tudattal kapcsolatos viszonyát Hartmann végül három tézisben foglalja össze.

- 65 Vö. Hartmann: *Das Problem des geistigen Seins...* Id. kiad. 131f, 149f, 163f; illetve Martin Morgenstern: *Nicolai Hartmann zur Einführung*. Junius, Hamburg, 1997, 11.
- 66 Vö. Hartmann: *Das Problem des geistigen Seins...* Id. kiad. 69f; Morgenstern: *Nicolai Hartmann zur Einführung...* Id. kiad. 109. Ehhez lásd még Boros: *Selbstständigkeit in der Abhäng...* Id. kiad. 180–181f.
- 67 Az „aporetikus fenomenológiáról” mint módszerről bővebben lásd: Boros Bianka: Nicolai Hartmann’s Concept of Critique. In *Studia Hartmanniana*. Walter de Gruyter, Berlin. Megjelenés alatt.

1. A lelki lehet tudat nélküli vagy tudatos;
2. A tudat lehet szellem nélküli vagy szellemi;
3. A szellem lehet tudathoz kötött (személyes) vagy individuumfö-lötti (objektív) szellem.

A rétegelmélet értelmében: „Nincsenek olyan szellemi aktusok, amelyek nem lelkiek. [...] Minden szellemi aktus eleve lelki aktus.”⁶⁸ Vizsgálódásunkban nem a szellemi mellett fennálló lelki momentumokra kell helyeznünk a hangsúlyt, inkább egyfajta lelki bázisról van szó, amelyen állva a szellemi egy aktusvégrehajításban egyáltalán felbukkanhat.⁶⁹

A diskurzusokból összesen öt olyan momentum kristályosodik ki, amelyek révén a speciálisan szellemi a lelkitől elhatárolható. Elsőként az első négyet mutatom be, ezek: 1. az objektivitás, az objektiválás képessége; 2. az ösztönkésztetéstől való elszakadás, az önkorlátozás képessége révén; 3. az értékviszony fellépése, amely a dolog értékességének tudatát jelenti; 4. a közlés és közölhetőség, a közlésre való képesség, hogy a tudati tartalmat eloldozzam saját személyemtől, ezáltal a tartalom belép az objektív szellem szférájába.

A dialógus kezdetén aktivitás és passzivitás fogalmának segítségével próbálják a lelkit és a szellemit elhatárolni, ami zsákutcának bizonyul. A következő elhatárolási kritérium a kérdezés képessége. Itt egy skálát találnak a „felfigyelni valamire” és a „kérdezés” között; a meghökkentség és aközött, hogy valami kérdésessé válik; a pusztá meglepetség, döbbenet (Verblüffung) és az okok kutatása, a tudat explicit objektumra vonatkozása között.

A dolgokhoz való viszonyulás témája aztán átvezet világ és környezet (Welt–Umwelt) fogalmának megkülönböztetéséhez. A diskurzus ezen részén számos Schelertől és Plessnertől származó gondolat és fogalom is előkerül. Megfogalmazzák, hogy az állat környezete középpontjában áll, a szellemi lény azonban viszonyul a világhoz, viszonyba helyezi magát vele – s mindebben megvan az objektivitás tendenciája. A szellemi tudat a valóságos világban próbálja magát besorolni, keresi a helyét. Míg a szellem nélküli tudat pusztán világa létének állítását és fenntartását szolgálja, a szellemi tudat már rendelkezik az objektív világkép tendenciájával,⁷⁰ meghaladja a környezetet – meg akarja ragadni, felfogni a világot, úgy, ahogyan az van, és teremtő módon átalakítani.⁷¹ A szellem-

68 Hartmann: *Über geistiges und seelisches Sein...* Id. kiad. 265.

69 Vö. Hartmann: *Über geistiges und seelisches Sein...* Id. kiad. 266.

70 Vö. Hartmann: *Über geistiges und seelisches Sein...* Id. kiad. 271.

71 Vö. Scheler: *Die Sonderstellung des Menschen...* Id. kiad. 193f; illetve Uő. *Az ember helye a kozmoszban...* Id. kiad. 45f.

mel rendelkező tudat afelé tendál, hogy a világgal – úgy, ahogy az van – viszonyba kerüljön. Ebben a kontextusban beszél Plessner „excentrikus pozicionalitásról”.⁷² Az excentricitás és az észlelés objektivitása tehát szoros összefüggésben vannak.⁷³ Míg az állat csak egy szeletet lát a világból, azt, amit az ösztöne diktál, a szellemi tudat elhelyezi magát a világban, eljut az objektivitáshoz. A dolgokból így tárgyak lesznek, ezzel kezdődik a kérdésés, a kérdéssé válás, kérdéssé tétel, az ösztöntől független, valódi megismerés.⁷⁴

Kiterjesztve az elemzést az esztétikai tapasztalat, műélvezet területére, a diskurzus során olyan példák is előkerülnek, mint a tömeghatás vagy épp a focimeccseken átélt nézői élmény fenoménje. Utóbbi esetében megkülönböztetik a szellem nélküli szuggesztív magávalragadottságot, elragadtatottságot (Mitgerissensein), illetve az ún. vitális izgatottságot (vitale Aufgestacheltheit), és szembeállítják egy olyan tapasztalással, ami az objektív szabályok megértésén alapszik. A határvonal kérdése úgy is megfogalmazható, hogy különbséget kell tennünk aközött, hogy pusztán szuggesztív elragadtatottságról van szó, vagy az illető részt vesz abban, ami történik? Ha igen, benne áll az objektív összefüggésben, felfogja azt, mivel ismeri az objektív szabályokat. Az utóbbi már olyan momentum, ami átnyúlik a szellemi tudatba.⁷⁵ A műélvezet, szórakozás (Geniessen) különböző fokozatait vizsgálva, a szellem nélküli tudat további analízise során láthatóvá válik, hogy vannak fokozatok, amik még lelkiek, de az állati tudatfokozattal nem azonosak, annál magasabb szintűek.⁷⁶

A magasabb rendű műélvezet vizsgálatakor is találunk fokozatokat. A műélvezet azon formája, amikor egy Strauss-keringő hallatán valakinek a puszta táncritmust élvezve „jár a lába”, még a szellemi határán alul helyezkedik el, szellem nélküli műélvezet, mivel a vitális érzések uralják;⁷⁷ a határvonal alatt tehát a műalkotás benyomásától való elragadtatottságot találunk, felette pedig a műélvezet spontaneitással, aktivitással vegyül. Az illető ekkor nincs kiszolgáltatva a zenének.

Mivel az olyan aktusok, mint a megélés, felfogás, szimpátia, elragadtatás, elbűvöltség (Entrücktsein) bizonyos határok között a szellem nélküli tudathoz is tartoznak,⁷⁸ kérdés, hogy mi az „új” az emberi felfogás aktusában? A válasz pedig az, hogy itt megjelenik a gátlás, az önkorlátozás,

72 Plessner: *Die Stufen des Organischen und der Mensch...* Id. kiad. 292.

73 Vö. Plessner: *Die Stufen des Organischen und der Mensch...* Id. kiad. 336–337.

74 Vö. Hartmann: *Über geistiges und seelisches Sein...* Id. kiad. 271.

75 Vö. Hartmann: *Über geistiges und seelisches Sein...* Id. kiad. 278.

76 Vö. Hartmann: *Über geistiges und seelisches Sein...* Id. kiad. 273.

77 Vö. Hartmann: *Über geistiges und seelisches Sein...* Id. kiad. 278–279.

78 Vö. Hartmann: *Über geistiges und seelisches Sein...* Id. kiad. 280.

önuralom (Hemmung, Selbsthemmung), amely a benyomás és a rá adott reakció közé iktatódik.

Az értékek fogalomköréhez vonzódás és ellenézés, elfogadás és elutasítás fenomenanalízise révén jutnak el, megállapítva, hogy minden jóváhagyási vagy elutasítási aktus értékeken alapul, azokhoz kapcsolódik. A határvonalat szellemi és szellem nélküli között az képezi, hogy maga az értékekre vonatkoztatottság, értékalapúság tudatosul-e.

A közölhetőség (Mitteilbarkeit) kritériumának tárgyalása során a határvonal kérdése már kereszteződik a személyes és az objektív szellem viszonyának kérdésével. Ezen a ponton a lelki és a szellemi tartalmak minősége, valamint a tartalmak és a rájuk vonatkozó aktusok viszonya lesz érdekes. A lelki aktusok individuálisak, megismételhetetlenek, van azonban analógiájuk – így oszthatóak meg másokkal. A szellemi aktusok esetében viszont maga a tartalom leválasztható, nemcsak a személytől, hanem az egyszerű, individuális aktusról is. A határ tehát nem a számomra, hanem az önmagában fennálló közölhetőségnél található. A megkülönböztetés kritériuma tartalom és aktus kapcsolatában rejlik. A szelleminél ez a kapcsolat szükségszerű, a lelkinél véletlen.

Az elhatárolás szempontjából fontos 5. momentum a megismerés momentumuma lesz, amelynek kapcsán egy, a racionalista megismerésfogalomtól eltérőre lesz szükség – nem eredményként, hanem a világra való beállítottság alapmódusaként értve,⁷⁹ világra irányultságként.⁸⁰ Bele kell tartoznia a művészetnek, vallásnak és mítosznak is, ezért a felfogás (Erfassen), megértés (Verstehen) általános funkcióihoz nyúlnak vissza.⁸¹

Míg a művészet felfogásában könnyen felfedezhető az ismeretmomentum, felmerül a kérdés, hogy a művészi produkcióban hol található? A belső állapot kifejezését megtalálhatjuk a szellem alatti szinten is. Például a bolt elé kikötött kutyánál, aki nyüsztésével közvetlenül kifejezi a benne lévő elhagyatottságérzést. A művész viszont normák alá helyezi a kifejezést, amiben belső állapotát megragadni kívánja. Addig keres, amíg a megfelelő melódiát, harmóniát, ritmust, tempót meg nem találja – ez a művészi alkotótevékenységben rejlő megismerési momentum: kiválasztja a sok lehetőség közül, az objektivitás tendenciájával.⁸² A művész egy mű megalkotására törekszik, aminek megvan a saját szerkezete, és az ő teremtő aktusától eloldozva is fenn tud állni – egy bizonyos formát ölt és

79 „Erkenntnis qua Grundmodus” – Hartmann: *Über geistiges und seelisches Sein...* Id. kiad. 293.

80 „Gerichtetsein auf die Welt” – Hartmann: *Über geistiges und seelisches Sein...* Id. kiad. 293.

81 Vö. Hartmann: *Über geistiges und seelisches Sein...* Id. kiad. 294.

82 Vö. Hartmann: *Über geistiges und seelisches Sein...* Id. kiad. 297.

eloldozódik a szubjektívtól, ami változó és változékony. A szellemi tudat tehát céltevékeny, maga választja ki a célokat, értékek figyelembevételével, nem hagyja, hogy előre megadják neki, legyen az az ösztönélet, a kedv és a kelletlenség hullámmása, vagy bármi más. A tudat szintje alatt, az ösztönben viszont nincs valódi finális viszony, ezek az aktusok célszerűek, de nem céltevékenyek.⁸³

Befejezésül

A Hartmann által meghirdetett új ontológia, a hartmanni realizmus az ember fogalmának teleológiai konnotációktól mentes megközelítését teszi lehetővé. A szubjektivitás önreflexiója, az ész racionalitása helyett a kiindulópont az objektum-pólus lesz. Akárcsak Hartmann, Scheler és Plessner is szabadulni akartak a neokantiánus ismeretelméleti beállítottságától, a tudat önreflexiójából, a belső tudati körből, egy másik bázist keresve filozófiai projektjüknek. Elhatárolódnak a transzcendentálfilozófiától, amelyben a tapasztalatnak a tudatra való redukciója révén szellem és természet, test és lélek között ellentét jön létre. Ehelyett azon kérdés felé fordulnak, hogy melyek az emberi tudat kialakulásának a természetben rejlő feltételei.

A dolgozat elején a Kölni Konstelláció bemutatásakor – Fischer kutatásainak nyomán – kitértem arra is, hogy Hartmann bizonyos műveinek befolyása mellett Hartmann hathatós, célzott segítsége is hozzájárult a filozófiai antropológiai diszciplína kialakulásához és fennmaradásához. Ezt követően, mivel a filozófiai antropológiát érintő alapvető kritikai pontok elsősorban Schelert és Hartmannt célozzák, külön-külön fejezetet szenteltem annak, hogy kettőjük rétegmodelljének esszenciáját áttekinthessem. Míg Hartmann a ráépülési viszonyok kimerítő leírására helyezi a hangsúlyt, Scheler egy antropológiai irányultságú koncepciót hoz létre. A schelerei antropológia és a hartmanni rétegonológia ellen irányuló ismert kritikai pontok azonban minden réteg- és fokozati elméletet érintenek. Mivel rétegelméletként Hartmann rétegonológiája a kidolgozottabb, a kritikákra való válaszadás során is nagyobb szerephez jut.

A Schelert és Hartmannt ért kritikák tárgyalásakor kiemelt figyelmet szenteltem annak, hogy választ adjak arra a kritikai megjegyzésre, amely szerint lelki és szellemi létező elhatárolása a rétegonológián belül

83 „zweckmäßig, aber nicht zwecktätig” – Hartmann: *Über geistiges und seelisches Sein...* Id. kiad. 330.

nem egyértelmű. Valóban, a határvonal rekonstrukcióját megnehezíti, hogy Hartmann nem írt speciálisan a lelki réteghez tartozó művet, a téma mintha elveszne a *Philosophie der Natur* (1950) és a *Das Problem des geistigen Seins* (1933/1962) között.⁸⁴ Ezen a helyzeten változtat a közelmúltban megjelent *Cirkelprotokoll*-szöveg. A *Das Problem des geistigen Seins*-ban Hartmann még egyszerűen a szellemi felől közelíti meg lelki és szellemi elhatárolását – a kérdés valódi problematizálása csak az említett *Cirkelprotokoll*-ban történik meg. Az 1942-es nyári szemeszter dialógusainak kitűzött feladata ugyanis egy olyan szellemfogalom megalkotása, kinyerése, amitől a lelki fogalma elhatárolható. Ezt a határvonalat több szempontból megvizsgálják: ismeretelméletileg, általános értékelméletileg, antropológiailag (amely az ember–állat-határvonalat is jelenti egyben), illetve művészetelméletileg (különös tekintettel a zenére). A tíz alkalom során a beszélgetőtársak a lelkitől elindulva, valódi – hartmanni értelemben vett – fenoménanalíziseken keresztül, tapogatózva haladnak az elhatárolás kritériumainak feltárásában. Az analízis során a résztvevők ismert scheleri és plessneri fogalmakat is használnak. A dialógusokból végül öt momentum kristályosodik ki, az objektíválás képessége, az önkorlátozás képessége, az értékekhez való viszonyulás, a közölhetőség, valamint ötödikként a domináns, amely mindegyik másikkal összefüggeni látszik: a megismerés motívuma. Ehhez egy speciális, kellően tág megismerésfogalom tartozik, a világra való beállítottság alaplómódusaként értve, amelybe a szellem minden tevékenysége, művészet, vallás és mítosz is beleértendő, s egyben a művészet megértése mellett a művészi teremtő aktus is hozzátartozik.

84 Vö. Boros: *Selbstständigkeit in der Abhäng...* Id. kiad. 180.